

Арбітражна угода в світлі договірної теорії правової природи арбітражу: pro et contra

Суббот А. І.¹, Бісюк О. С.²

Опубліковано	Секція	УДК
30.01.2025	Право	347.918

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710141>

Анотація. Розвиток торговельних відносин між комерсантами з різних країн посилює роль способів розгляду і вирішення комерційних спорів між іноземними контрагентами, котрі становлять альтернативу державним судам. Тому на особливу увагу заслуговує міжнародний комерційний арбітраж і, зокрема, питання нормативно-правового регулювання укладання арбітражної угоди й подальшого застосування її положень задля передачі спору до МКА.

Арбітражна угода як окремий правовий інститут має унікальний характер, який дозволяє об'єднати як матеріальний, так і процесуальний аспекти арбітражного розгляду. Ключовим для укладання арбітражної угоди є принцип автономії волі сторін. Особлива роль арбітражній угоді відводиться в рамках договірної (контрактної) теорії МКА, яка розглядає арбітражну угоду як цивільно-правовий договір, що породжує цілком конкретні цивільно-правові зобов'язання для сторін.

Важливим питанням у процесі дослідження специфіки арбітражної угоди є аналіз категорії «арбітрабільність», за допомогою якої окреслюється коло справ, підвідомчих міжнародному комерційному арбітражу. Науковці виділяють об'єктивну арбітрабільність, яка окреслює коло спорів, що можуть бути предметом арбітражного розгляду, і суб'єктивну арбітрабільність, котра передбачає здатність деяких суб'єктів укладати арбітражну угоду й надалі виступати учасниками арбітражного розгляду в МКА.

Питання арбітрабільності спорів, котрі належать до компетенції морського арбітражу, є важливими з точки зору їх публічно-правового аспекту. Відтак, визначено, що у сфері торгового мореплавства можуть виникати як цивільно-правові спори, так і спори публічно-правового характеру, які не є арбітрабільними.

Розглянута договірна теорія правової природи арбітражу приділяє найбільшу увагу питанням сутності та значення арбітражної угоди для арбітражного розгляду справи. Однак, вважаємо за необхідне наголосити на практичному значенні теорії змішаної природи арбітражу, котра передбачає, що кожна стадія арбітражного розгляду включає як договірні, так і процесуальні елементи, які перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємодії.

¹ Суббот А. І., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри публічного та європейського права, ПЗВО «Київський міжнародний університет», <https://orcid.org/0000-0002-1453-9379>

² Бісюк О. С., кандидат юридичних наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права, ПЗВО «Київський міжнародний університет», <https://orcid.org/0000-0002-1570-2721>

Ключові слова: міжнародний комерційний арбітраж, морський арбітраж, арбітражна угода, арбітрабельність, правова природа арбітражу, комерційні спори, морські спори, нормативно-правовий акт, міжнародний правовий акт, правовий захист.

Arbitration Agreement in the Light of the Contractual Theory of the Legal Nature of Arbitration: pro et contra

Abstract. The development of trade relations between agents from different countries enhances the role of methods for consideration and resolution of commercial disputes between foreign counterparties which constitute an alternative to state courts. Therefore, international commercial arbitration and, in particular, legal regulation of the conclusion of an arbitration agreement and the further application of its provisions for the consideration of a dispute by the ICA deserve special attention.

An arbitration agreement as a separate legal institution has a unique nature which allows combining both the substantive and procedural aspects of arbitration proceedings. The key to the conclusion of an arbitration agreement is the principle of autonomy of contractual will of the parties. A special role to the arbitration agreement is assigned within the framework of the contractual theory of the ICA which considers an arbitration agreement as a civil law contract that generates very specific civil law obligations for the parties.

An important issue in the process of studying the specific features of an arbitration agreement is the analysis of the category 'arbitrability' which outlines the range of cases subject to international commercial arbitration. Scientists distinguish objective arbitrability, which outlines the range of disputes that can be the subject of arbitration, and subjective arbitrability, which implies the ability of some subjects to conclude an arbitration agreement and to subsequently act as participants in arbitration proceedings in the ICA.

The issues of arbitrability of disputes that fall within the competence of maritime arbitration are important from the point of view of their public aspect. In the field of merchant shipping, there are both civil law disputes and public law disputes: however, the latter are not capable of being settled by arbitration.

The considered contractual theory of the legal nature of arbitration pays the most attention to the issues of the essence and significance of the arbitration agreement for the arbitration proceedings. However, we consider it necessary to emphasize the practical significance of the hybrid theory of the nature of arbitration that assumes that each stage of the arbitration proceedings includes both contractual and procedural elements which are in close interrelation and interaction.

Keywords: international commercial arbitration, maritime arbitration, arbitration agreement, arbitrability, legal nature of arbitration, commercial disputes, maritime disputes, normative-legal act, international legal act, legal protection.

Вступ

Постановка проблеми. У сучасному світі паралельно з розвитком торговельних відносин між комерсантами з різних країн відбувається посилення ролі способів розгляду і вирішення комерційних спорів між іноземними контрагентами, котрі становлять альтернативу державним судам. У даному контексті на особливу увагу заслуговує міжнародний комерційний арбітраж (МКА), адже історія розвитку даного альтернативного способу вирішення зовнішньоекономічних спорів налічує кілька століть. Специфіка МКА зумовила прояв загальних тенденцій у регулюванні правовідносин, наразі властивих світовій практиці міжнародної торгівлі. Дані тенденції зводяться до визнання загальних принципів регулювання зазначених відносин, основоположним серед яких вважається принцип автономії волі сторін, адже правовою

підставою для розгляду спорів у міжнародному комерційному арбітражі є наявність арбітражної угоди (арбітражного застереження), котра підтверджує волевиявлення контрагентів передати спір на розгляд конкретного МКА і, відтак, визначити його компетенцію [1, с. 218]. Відповідно, питання нормативно-правового регулювання укладання арбітражної угоди й подальшого застосування її положень задля передачі спору до МКА більшою чи меншою мірою знаходять своє відображення в національному законодавстві всіх розвинутих держав у різних регіонах світу та сучасній юридичній доктрині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У процесі підготовки даного дослідження авторами було розглянуто та проаналізовано роботи як українських, так і зарубіжних учених, котрі зосереджені на розгляді арбітражної угоди як одного з основних правових інститутів, що лежать в основі функціонування міжнародного комерційного арбітражу як альтернативного способу вирішення спорів. Під час написання статті, зокрема, було проаналізовано й теоретично осмислено праці таких вітчизняних науковців як І. Коваленко [9], О. Коч [13], С. Кравцов [5], М. Купцова [11], Г. Лис [2], М. Михайлів [1] і К. Спиридонова [10]. Авторами також використовувалися напрацювання таких зарубіжних дослідників як С. Адам [6], К. Дрлічкова [12], М. Фушар [4] тощо, котрі містять детальний аналіз особливостей укладання арбітражних угод і їх арбітрабельності. Крім того, під час підготовки даної статті автори спиралися на положення Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24 лютого 1994 року [3], які віддзеркалюють ключові постулати запропонованої проблематики з точки зору вітчизняного законодавця.

Однак, всі згадані джерела лише частково фокусуються на питаннях взаємозв'язку договірної теорії правової природи арбітражу та проблематики арбітрабельності спорів як окремого явища, важливого для передачі комерційних спорів (зокрема, «морських спорів») на розгляд МКА.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Відповідно, метою даного дослідження є характеристика ключових особливостей та сутності арбітражної угоди як основоположної передумови для передачі комерційних спорів до МКА в контексті договірної теорії правової природи арбітражу, а також з'ясування найважливіших переваг та недоліків даного наукового підходу з точки зору практичного значення міжнародного комерційного арбітражу як альтернативного способу вирішення спорів.

Результати

Розглядаючи проблематику юридичної сутності та практичного застосування арбітражної угоди, укладеної між сторонами, необхідно звернути увагу на історично сформований науковий підхід, у рамках якого підкреслюється унікальний характер даного правового інституту, адже він склався вже на рівні термінології, що використовується в законодавствах держав світу. В більшості правопорядків вживається термін «арбітражна угода», який є універсальною і більш загальною категорією порівняно з поняттям «цивільно-правовий договір», адже дозволяє об'єднати як матеріальний, так і процесуальний аспекти арбітражного розгляду [2, с. 63-64]. Ключовим для укладання арбітражної угоди є принцип автономії волі сторін, хоча, з точки зору структури міжнародного приватного права, категорії «автономія волі» і «міжнародний комерційний арбітраж» належать до двох різних сфер: автономія волі є частиною проблеми визначення застосовного права, а міжнародний комерційний арбітраж стосується проблематики міжнародного цивільного процесу. Тим не менш, вітчизняне законодавство (як і законодавство деяких інших держав) тісно пов'язує дані компоненти, виходячи з практичних міркувань їхнього застосування, адже саме МКА найчастіше стикається з питанням автономії волі сторін спору, котре є

основоположним для укладання між ними арбітражної угоди [3], хоча, звісно, державні суди також застосовують цей інститут.

Свого часу М. Фушар, визначаючи особливості міжнародного комерційного арбітражу, зазначав, що ключовою складовою автономії арбітражу є автономія, що виражається, наприклад, у визнанні за державними компаніями права укладати арбітражну угоду або у визнанні незалежності арбітражного застереження від основного договору з метою вирішення питання компетенції МКА [4, с. 108-110]. Дані зауваження не втрачають своєї актуальності і сьогодні, адже, укладаючи арбітражну угоду, сторони погоджуються виконати всі зобов'язання, які можуть впливати з неї, зокрема, добровільно виконати арбітражне рішення, винесене за результатами арбітражного розгляду спору. Умовами такої угоди визначаються вид арбітражу, а також процедура, час та місце розгляду спору.

Особлива роль арбітражній угоді як окремому правовому феномену відводиться в рамках договірної (контрактної) теорії МКА, котра з'явилася на початку ХХ століття. Розглядаючи арбітражну угоду як цивільно-правовий договір, який породжує цілком конкретні цивільно-правові зобов'язання для сторін, прихильники даної теорії вважають арбітражну угоду та рішення третейського суду двома невід'ємними частинами єдиного договору – договору про арбітраж. Метою укладеної сторонами арбітражної угоди, таким чином, є отримання третейського рішення, прийнятого з метою врегулювання спору між сторонами, які мають йому підпорядкуватися в обов'язковому порядку. В арбітражному рішенні виражається воля сторін, а межі його юридичної сили визначаються колом осіб, які підписали арбітражну угоду [5, с. 256-257]. В даному контексті, процес арбітражного розгляду спору завершує цивільні правовідносини, наявні між сторонами, оскільки в результаті арбітражного провадження та винесення рішення МКА відбувається новація основних правовідносин, що стали предметом третейського розгляду, що тягне за собою виникнення нових правовідносин, у рамках яких права та інтереси сторін захищаються за спрощеною процедурою.

У рамках договірної теорії МКА можна виділити два «класичні» підходи. Згідно з першим із них, арбітраж і арбітражне рішення кваліфікуються як особливий контракт/угода, що укладається арбітрами за дорученням сторін. Відповідно до другого підходу, арбітражне рішення кваліфікується як мирова угода [6, с. 34]. У першому випадку арбітри розглядаються як агенти сторін, тому арбітражне рішення є договором, укладеним за дорученням сторін, що виконується державним судом так само, як і договір, зобов'язання сторін за яким не виконано. В деяких країнах (наприклад, у Таїланді) досі прийнято позовний порядок приведення до виконання арбітражного рішення, в рамках якого вимагається подання звичайного позову, що впливає з договору [7]. Компетенція МКА визначається обсягом повноважень представників сторін (арбітрів) щодо врегулювання спору та укладання нового договору: законодавець у даному разі лише окреслює загальні принципи визначення компетенції третейського суду і, в деяких випадках, її межі (ст. 16, 17 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж») [3]. Оскільки мирова угода та арбітраж як способи альтернативного вирішення правових конфліктів зорієнтовані на врегулювання спору без звернення до державного суду, деякими представниками договірної теорії було висунуто концепцію ототожнення арбітражного рішення та мирової угоди [8]. Піддаючи її критиці, маємо зазначити, що за наявності мирової угоди спір безпосередньо вирішується сторонами, причому взаємні поступки сторін у даному разі є немінучими. Натомість, у процесі арбітражного розгляду спір, що виник між сторонами, вирішується за допомогою третіх осіб, причому сторони не йдуть на взаємні поступки, адже домагаються задоволення своїх вимог у повній мірі.

Важливим питанням у процесі дослідження специфіки арбітражної угоди як окремого правового феномену є аналіз категорії «арбітрабільність», за допомогою якої зазвичай окреслюється коло справ, підвідомчих міжнародному комерційному арбітражу [9, с. 31]. Нині науковці виділяють об'єктивну арбітрабільність, яка окреслює коло спорів, що можуть бути предметом арбітражного розгляду, і суб'єктивну арбітрабільність, котра передбачає здатність деяких суб'єктів укласти арбітражну угоду й надалі виступати суб'єктами арбітражного розгляду в МКА [10, с. 159]. Крім того, вирізняються позитивний та негативний способи визначення арбітрабільності спорів. Позитивний спосіб визначення арбітрабільності спорів полягає у виявленні приналежності правовідносин (наприклад, економічний інтерес у Німеччині, майновий та грошовий характер вимог у Швейцарії). Негативний спосіб визначення арбітрабільності спорів означає окреслення конкретних видів правовідносин, які, у разі виникнення спору, не вважаються арбітрабільними [11, с. 42].

У рамках даної статті важливо окремо відзначити питання арбітрабільності тих категорій спорів, котрі належать до компетенції морського арбітражу як різновиду спеціалізованого МКА, оскільки однією з ключових характеристик спорів, що виникають у сфері торгового мореплавства, досить часто є їх публічно-правовий аспект: саме він зазвичай вважається перепорою в процесі вирішення питання щодо арбітрабільності спорів, які впливають із відносин, що регулюються законодавством про арбітраж. Дослідженню питання важливості врахування публічного інтересу при визначенні арбітрабільності комерційних спорів особливу увагу приділяє К. Дрлічкова, котра наголошує на тому, що категорія арбітрабільності (та, як мінімум, критерій її визначення) не існує на міжнародно-правовому рівні, а закріплюється індивідуально в національному законодавстві конкретної держави і, як наслідок, відображає саме державний інтерес. Авторка зауважує, що наявність у спорі публічного інтересу як такого автоматично не означає неарбітрабільності такого спору, адже не можна ототожнювати категорії публічного інтересу і неарбітрабільності. Відтак, ті комерційні спори, які передбачають наявність публічної складової, цілком можуть бути передані на розгляд МКА [12, с. 59-61].

Відтак, для того, щоб формально відповісти на питання про те, які «морські спори» з публічно-правовим елементом є арбітрабільними з позицій об'єктивної арбітрабільності, достатньо перерахувати положення нормативно-правових актів, які виключають арбітрабільність тих чи інших спорів. У даному разі слід відзначити саме наявність загальних винятків арбітрабільності, що, між іншим, стосуються і «морських спорів». Наприклад, очевидно, що у сфері торгового мореплавства можуть виникати як цивільно-правові спори, так і спори публічно-правового характеру (наприклад, спори, що стосуються порушення прикордонних правил, правил вилову водних біологічних ресурсів тощо). Відтак, зрозуміло, що публічно-правові спори, які виникають у сфері торгового мореплавства, не є арбітрабільними. В свою чергу, відомим обмеженням суб'єктивної арбітрабільності спорів є визнання «умовно неарбітрабільними» спорів, що виникають у результаті виконання так званих державних контрактів (котрі передбачають залучення державних підприємств/компаній/структур в якості однієї зі сторін договірних зобов'язань) [13, с. 272-274].

Висновки. Таким чином, значення арбітражної угоди для передачі певного комерційного спору в МКА наразі є вагомим як у теоретичному, так і в практичному вимірах. Звісно, наявні теорії правової природи арбітражу, котрі відіграють суттєву роль у правотворчості та правозастосуванні, більшою чи меншою мірою фокусуються на розгляді феномену арбітражної угоди як ключової передумови для передачі комерційних спорів на розгляд до МКА. Розглянута договірна теорія правової природи арбітражу приділяє найбільшу увагу питанням сутності та значення арбітражної угоди для арбітражного розгляду справи. Однак, вважаємо за необхідне наголосити на

практичному значенні теорії змішаної природи арбітражу, котра передбачає, що кожна стадія арбітражного розгляду включає як договірні, так і процесуальні елементи, які перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємодії. На кожній зі стадій арбітражного провадження, таким чином, найяскравіше виражений або матеріально-правовий, або процесуально-правовий аспект.

Первинно арбітраж, звісно, має договірний характер, адже арбітражна угода є договором, за допомогою якого сторони передають розгляд спорів, що виникли з певних правовідносин, на розгляд МКА. Тим не менш, укладання арбітражної угоди, що має цивільно-правовий характер, тягне за собою процесуальні наслідки – фактично, виключення юрисдикції державних судів. Сторони можуть передбачити порядок формування складу арбітражу в арбітражній угоді або, при виборі інституційного арбітражу, підкоритися його регламенту. Безпосередній розгляд спору й подальше винесення арбітрами рішення мають швидше процесуальний, ніж цивільно-правовий характер. Процедура оскарження арбітражного рішення або визнання і приведення його до виконання регулюється нормами права, що мають процесуальний характер, але наслідки прийняття даного рішення для сторін безпосередньо залежать від таких цивільно-правових категорій як дійсність арбітражної угоди та публічний порядок держави, на території якої дане рішення має бути виконане.

Отже, юридична доктрина правової природи арбітражу важлива для розуміння сутності третейського розгляду, визначення ролі його окремих інститутів, виявлення основних тенденцій удосконалення законодавства, яке регулює відносини щодо розгляду та вирішення спорів у МКА, адже нині більшість суб'єктів, що діють у сфері зовнішньоекономічних відносин, найчастіше вдаються саме до арбітражного вирішення комерційних спорів, які можуть виникнути чи виникають між ними, закріплюючи дане зобов'язання в окремих арбітражних угодах.

Список використаних джерел

1. Михайлів М. Правові наслідки недотримання форми арбітражної угоди. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 218-222.
2. Лис Г. І. Правова природа арбітражної угоди. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2013. № 1(8). С. 62-67.
3. Про міжнародний комерційний арбітраж: Закон України від 24.02.1994 № 4002-ХІІ. Дата оновлення: 15.12.2021. *Верховна Рада України: Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12#Text> (дата звернення: 21.01.2025).
4. Fouchard M. Ph. L'autonomie de l'arbitrage commercial international. *Revue de l'arbitrage*. 1965. No. 1. P. 99-110.
5. Кравцов С. О. Сучасні теорії міжнародного комерційного арбітражу // Проблеми законності: акад. зб. наук. пр. / Нац. ун-т «Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого». Харків: Нац. ун-т «Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого», 2012. Вип. 118. С. 255-264.
6. Adam S. Jurisdictional Problems in International Commercial Arbitration: A Study of Belgian, Dutch, English, French, Swedish, Swiss, U.S. and West German Law. Zurich: Schulthess Polygraphischer Verlag, 1989. 325 p.
7. Thammateeradaycho N. Enforcement of Arbitral Awards under Thailand's Arbitration Act: Legal Procedures, Challenges, and Strategic Considerations. *Tilleke & Gibbins*. 26 February 2025. URL: <https://www.tilleke.com/insights/enforcement-of-arbitral-awards-under-thailands-arbitration-act-legal-procedures-challenges-and-strategic-considerations/> (дата звернення: 19.01.2025).

8. Yu H. Explore the Void – An Evaluation of Arbitration Theories: Part 1. *International Arbitration Law Review*. 2004. Vol. 7. No. 6. P. 180-190.
9. Коваленко І. Поняття та види арбітрабельності в теорії міжнародного комерційного арбітражу. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 29-33.
10. Спиридонова К. Арбітрабельність спорів: питання теорії та практики. *Юридичний вісник*. 2022. № 4. С. 156-164.
11. Купцова М. В. Арбітрабельність спорів у міжнародному комерційному арбітражі. *Адвокат*. 2012. № 5(140). С. 41-45.
12. Drličková K. Arbitrability and Public Interest in International Commercial Arbitration. *International and Comparative Law Review*. 2017. No. 17. P. 55-71.
13. Коч О. В. Арбітрабельність корпоративних спорів у контексті публічного порядку та суверенітету України // Політико-правова доктрина державного суверенітету в умовах глобалізації: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 26 жовтня 2018 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 272-275.